Het vertonen en aankondigen van te vertalen boeken

L.G. SAALMINK

Toen Willem Bilderdijk vanaf 1795 in Groningen, Duitsland en Engeland verbleef, onderhield hij een geanimeerde briefwisseling met zijn schoonzuster, Maria Petronella Elter-Woesthoven. In juni 1795 vraagt mevrouw Elter, bij wie dan ook Bilderdijks dochter Louise verblijft, advies over de lezing van Jean Jacques Rousseaus *Julie, ou La nouvelle Héloïse* (1761):

> Voor eenigen tyd hoorde ik met zeer veel ophef spreken van de Julie van Rousseau [. . .]; gy erinnert u mogelyk dat ik het fransch niet volkomen verstaa, schryf my derhalven eens, of het der moeite loonen zal, wanneer ik het lees met een dictionaire, en of gy het voor uwe Dochters niet weg zoudt sluiten.[1]

Bij deze passage dacht ik: waarom leest ze het dan niet in het Nederlands, maar raadpleging van Buisman leerde dat een Nederlandse vertaling, *Julia, of De nieuwe Heloïse,* pas in 1797 bij Johannes Allart te Amsterdam het licht heeft gezien, en dat het bij de verschijning van het eerste deel is gebleven.[2] Toch heeft Rousseaus roman in brieven *Julie* een groot aantal drukken beleefd,[3] en het is dus opmerkelijk dat er in een tijd waarin er werd gesproken over vertaalfabrieken,[4] niet eerder een uitgever was, die brood zag in de vertaling van de *Julie.*

Te veel vertalingen

Ook in het begin van de negentiende eeuw is wel geklaagd over de vele vertalingen, die de eigen nationale produktie naar de achtergrond drongen.[5] Zo schreef John Bowring:

> Het meerendeel boeken, die thans in Holland gedrukt worden, zijn vertalingen uit het Hoogduitsch; want ofschoon de voorbeelden, die ik heb aangehaald, duidelijk bewijzen, dat er groote trek naar geschriften van inlanders is, zijn toch die voorbeelden uitzonderingen op den gewonen regel.[6]

En toen Tollens van Jean François Ducis diens toneelstuk *Abufar, ou La famille Arabe* (1795) vertaalde onder de titel *Het Arabiesch huisgezin*[7] (Amsterdam, P.J. Uylenbroek 1802) had hij het gevoel dat het beter zou zijn van klassieke werken een nieuwe en betere vertaling te vervaardigen, maar hij besteedde zijn tijd aan het vertalen van stukken als de *Abufar*, 'om toch eenige voldoening te erlangen voor de ongelovelyke moeite, die het vertalen van een treurspel vereischt'. Misschien kan dit soort stukken de 'zoutelooze grollen, waarmede Duitschland ons voortdurend blyft overladen' – hier doelt Tollens vooral op August von Kotzebue – verbannen, en zullen de Nederlanders weer vatbaar worden 'voor het échte, het wáre schoone, waarvan deze stukken toch zeker iets in zich besluiten'.

Kopijrecht van vertalingen

Ik wil hier nader ingaan op de regelgeving ten aanzien van vertalingen, en op de praktijken, die de uitgevers bij het voorgeschreven of overeengekomen gebruik van vertonen en adverteren volgden. Uit de lijsten van ter vertaling aangekondigde werken komen bovendien gegevens naar voren ten behoeve van de bibliografische identificatie en van het receptie-onderzoek.

Wat de wetgeving betreft, vanaf 1796 gold er een decreet van het provinciaal bestuur van Holland, en vanaf 1803 een wet voor de Bataafse Republiek, waarin de regels voor het uitgeven van vertalingen waren vastgelegd.[8] In de Franse tijd was er over het kopijrecht van vertalingen geen in dit verband relevante regelgeving.[9] In een Koninklijk Besluit van 1814 werden opnieuw regels vastgesteld, die inhielden dat de uitgever het te vertalen werk aan het plaatselijke gemeentebestuur moest tonen, drie maal in de lokale krant zijn voornemen te vertalen moest adverteren, en binnen zes maanden zes afgedrukte vellen moest vertonen, en ook daarover een advertentie moest plaatsen.[10] In 1815 werd bovendien bepaald dat het plan te gaan vertalen ook in de *Nederlandsche Staats-courant* aangekondigd moest worden. In 1817 werd echter een wet van kracht, waarin van vertonen en adverteren geen sprake meer is.[11] En in 1820 heeft het Hooggerechtshof ter zake van een geschil tussen de Amsterdamse uitgevers Delachaux en Van Kesteren over het kopijrecht van Lodewijk Napoleons *Documens historiques* ten gunste van Van Kesteren bepaald dat alleen de wet van 1817 van toepassing kan worden geacht, waarbij wordt bepaald dat het kopijrecht alleen kan worden verkregen, als het (vertaalde) boek in het kader van het wettelijk depot is ingeleverd. Niettemin is de boekhandel doorgegaan met het vertonen en adverteren.[12]

Wettelijk depot

Dat uitgevers soms haast maakten met het deponeren van de wettelijk voorgeschreven exemplaren en dus wisten dat daaraan rechten ontleend

konden worden, blijkt uit de gang van zaken bij de vertaling van *La mort de Socrate* (1823) van Alphonse de Lamartine. In 1828 zijn hiervan twee vertalingen verschenen onder de titel *De dood van Socrates*, de ene in de vertaling van J. Kisselius bij G.T.N. Suringar te Leeuwarden, de andere vertaald door Vincent Loosjes bij de Wed. A. Loosjes Pz. te Haarlem. Suringar heeft in de *Staatscourant* van 2 december 1825 geadverteerd, en de Wed. Loosjes in de *Staatscourant* van 30 januari 1827, en vervolgens opnieuw op 20 juni en op 24 december. Als Suringar volgens de bepalingen van 1814 had willen handelen, had hij dus tegen het het midden van 1826 zes afgedrukte vellen moeten vertonen. Omdat hij dat kennelijk niet heeft gedaan, is de Wed. Loosjes gaan vertonen en adverteren.

Bij vergelijking van het K.B.-exemplaar van de editie-Suringar met het exemplaar-UB Leiden blijkt dat het Leidse exemplaar een gegraveerde titel heeft, en het Voorberigt bevat, terwijl het Haagse exemplaar een typografische titel heeft, maar niet het Voorberigt. Kennelijk zijn, om aan de eis van het wettelijk depot te voldoen, zo snel mogelijk drie exemplaren bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken ingeleverd, zonder dat de exemplaren voor de verkoop, met de gegraveerde titel en het katern met het Voorberigt, al gereed waren. De haast die Suringar heeft gemaakt, heeft er inderdaad toe geleid dat hij eerder een exemplaar heeft ingeleverd dan Loosjes: de uitgave van Suringar wordt in de *Staatscourant* van 14 juli 1828 vermeld, die van Loosjes in die van 28 juli 1828.

Naamlijst van aangekondigde vertalingen

Nog voor er sprake was van officiële regelgeving, namelijk in 1791, is de Amsterdamse boekverkoper A.B. Saakes begonnen met zijn *Naamlijst van boeken die ter vertaaling zijn aangekondigd.* Nadat deze lijst, inmiddels uitgegeven door J. Tiel te Amsterdam, in 1811 net als de meeste andere tijdschriften was gestaakt, is daarmee in 1818[13] opnieuw begonnen, en wel op initiatief van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels. De uitgever was weer J. Tiel, die zijn gegevens ontleende aan de vermeldingen in de *Staatscourant.*[14]

De titels van de te vertalen boeken, die op het gemeentehuis werden vertoond, werden allicht ook daar vastgelegd. Registers daarvan zijn in elk geval in Amsterdam en 's-Gravenhage bewaard gebleven.[15]

Niet het origineel vertoond

Duidelijk is dat in een aantal gevallen het te vertalen boek niet zelf is vertoond, hoewel was voorgeschreven dat van het voornemen een Nederlandse editie uit te brengen op de titelpagina van het betreffende werk een aantekening moest worden gemaakt. Als de Wed. J. Allart en comp. te 's-Gravenhage in november 1819 van C.W. Spieker *Des Herrn Abendmahl* aankondigen en er zelf bij vermelden: Berlin 1820, is het zeer waarschijnlijk

dat de claim gelegd wordt op grond van een vooraankondiging. En Steenbergen van Goor te Leeuwarden annonceerde in september 1819 van David Hess *Die Badereise.* Daarmee moet bedoeld zijn: *Die Badenfahrt, oder Geschichte und Beschreibung der Bäder und der Stadt Baden im Aargau* (1818). Als Steenbergen van Goor het boek in handen had gehad, zou de titel correcter zijn weergegeven, en mogelijk zou hij dan vanwege het lokale karakter niet overwogen hebben het boek te vertalen.[16]

Alleen vertoond

Daarnaast kwam het ook voor dat uitgevers volstonden met het vertonen van het te vertalen boek op het stadhuis, waarbij hun claim dan in het (in dit geval Amsterdamse) register werd bijgeschreven, maar waarna verder niet in de plaatselijke krant en in de *Staatscourant* werd geadverteerd. De uitgevers J.C. Sepp en zoon te Amsterdam vertoonden bij voorbeeld op 1 maart 1819 *La scienza della legislazione* van Gaetano Filangieri, voor het eerst verschenen in 1780 en 1785. Van dit werk is geen vertaling verschenen, en het is mogelijk dat Sepp en zoon bij nadere overweging hebben besloten, dat een Nederlandse uitgave van dit werk geen profijtelijke zaak kon worden, en dat ze er daarom vanaf hebben gezien nog te adverteren. Aan de registratie ten stadhuize waren geen kosten verbonden, terwijl voor advertenties in de plaatselijke krant en in de *Staatscourant* moest worden betaald.

Herhaald vertonen, en overname vertaalrechten

Er waren uitgevers die een te vertalen werk (eenmaal of meermalen) opnieuw vertoonden (en adverteerden dat ze dat gedaan hadden). Blijkbaar waren ze er niet in geslaagd binnen een half jaar zes afgedrukte vellen van hun vertaling te produceren, maar wilden ze wel hun claim handhaven. Dit proces van opnieuw vertonen en adverteren kon tamelijk langdurig zijn. Zo heeft Johannes van de Hey te Amsterdam blijkens de *Staatscourant* in juni/juli 1818, in september 1818 en in januari 1819 geadverteerd dat hij *Euphranor, über die Liebe* van Friedrich Ehrenberg ging vertalen. Volgens een advertentie in de *Amsterdamsche courant* van 11 maart 1819 is het werk dan 'werkelijk ter perse', terwijl Van der Hey op 25 juni in diezelfde krant meldt dat hij zes afgedrukte vellen heeft vertoond. Uit de *Staatscourant* van 6 december 1819 blijkt dan dat het eerste deel onder de titel *De liefde* is verschenen. Overigens wordt in de bestaande regelgeving niet gesproken over opnieuw vertonen, dus lijkt het twijfelachtig of daaraan in formeel-juridische zin rechten ontleend konden worden.

Het is ook voorgekomen dat verschillende uitgevers van hetzelfde werk edities in verschillende talen vertoonden, en dat heeft er toe geleid dat van hetzelfde werk twee verschillende vertalingen op de markt werden gebracht. Zo verscheen er van T.R. J[oliffes] *Letters from Palestine, descriptive of a tour through Galilea and Judea* (1819) in 1822 bij Blussé en Van Braam

te Dordrecht een Nederlandse uitgave, *Brieven over Palestina, Syrie en Egypte, of Reis in Galilea en Judea*, die alleen de initialen T.R.J. vermeldt en die is gebaseerd op een Franse vertaling. Bij G. Portielje te Amsterdam verscheen, eveneens in 1822, de vertaling *Reis in Palestina, Syrië en Egypte, gedaan in het jaar 1817*, die wel de auteursnaam Joliffe vermeldt, en die is gebaseerd op een Duitse bewerking.[17]

Een andere mogelijkheid is dat de ene uitgever van een andere diens verworven kopijrecht overnam. Er zijn ook uitgevers op de markt van het vertaalde boek actief geweest, die kennelijk vertoonden en adverteerden met het oogmerk hun aldus verkregen kopijrecht aan de hoogstbiedende te verkopen, dus zonder dat ze zelf van plan waren een eigen vertaling op de markt te brengen. In minstens één geval kan echter uit de beschikbare gegevens worden afgeleid dat het kopijrecht pas is overgenomen, nadat de eerst-rechthebbende al zes afgedrukte vellen had vervaardigd. Volgens de *Naamlijst* van te vertalen werken hebben de Rotterdamse uitgevers Arbon en Krap in februari 1820 geadverteerd dat zij William Heudes *Voyage up the Persian Gulf and a journey overland from India to England, in 1817* (1819) gingen vertalen. In het Amsterdamse register staat vermeld dat Beyerinck & Willemsz op 9 augustus 1820 van ditzelfde werk zowel een exemplaar als zes afgedrukte vellen hebben vertoond. Uit een advertentie in de *Amsterdamsche courant* van 14 augustus 1820 blijkt dat Beyerinck aan de burgemeesters van Amsterdam heeft laten zien, 'met de zes eerste afgedrukte bladen, het reeds vroeger door de Boek verkoopers Arbon en Krap te Rotterdam vertoonde en van hen overgenomen [bovengenoemde] Werk'. In dit geval ging het dus niet om de overname van het kopijrecht alleen, maar ook om de kosten van het vertalen en drukken van in elk geval de eerste zes vellen van het werk van William Heude, dat inderdaad nog in 1820 bij Beyerinck te Amsterdam is verschenen onder de titel *Reis op de Perzische Golf* [. . .].

Op dezelfde dag vertoond

Als we ervan uitgaan dat de dag waarop het te vertalen boek ten stadhuize werd vertoond, bepalend is voor de vraag wie het kopijrecht bezat, en dus niet de dag(en) waarop in de plaatselijke krant of de *Staatscourant* werd geadverteerd, dan nog kan zich het probleem voordoen, dat twee uitgevers hetzelfde werk op dezelfde dag kwamen vertonen.

De Amsterdamse uitgevers Ten Brink en De Vries hebben de roman van Madame de Genlis *Pétrarque et Laure* uit 1819 op 12 november 1819 in Amsterdam vertoond, en zij hebben hun voornemen te gaan vertalen kenbaar gemaakt in advertenties in de *Amsterdamsche courant* van 13, 17 en 18 november van dat jaar, en in de *Staatscourant* van 16, 19 en 26 november. Hetzelfde werk is echter op 12 november ook te Haarlem vertoond door J. Goteling Vinnis, die zijn kopijrecht evenwel al binnen twee dagen heeft verkocht aan J.C. van Kesteren, want die adverteert in de *Amsterdamsche courant* van 15 en 24 november en in de *Staatscourant* van 15, 19 en 26 novem-

Foto: KB Den Haag

BRIEVEN

OVER

PALESTINA, SYRIE EN EGYPTE,

OF

REIS

IN GALILEA EN JUDEA.

DOOR

T. R. J.

NAAR DE FRANSCHE VERTALING UIT DEN TWEEDEN ENGELSCHEN DRUK

VAN

AUBERT DE VITRY.

MET EENE KAART EN PLATEN.

Te DORDRECHT,
Bij BLUSSÉ EN VAN BRAAM.
1822.

REIS

IN

PALESTINA, SYRIE EN EGYPTE,

GEDAAN IN HET JAAR 1817

DOOR

T. R. JOLIFFE.

MET VELE BIJVOEGSELEN EN OPHELDERINGEN UIT DE NIEUWSTE UITLANDSCHE REIS-BESCHRIJVINGEN VERRIJKT,

EN INGERIGT TOT EEN NUTTIG GEBRUIK VOOR

BIJBELLEZERS,

MET EENE VOORREDE

VAN

E. F. K. ROSENMULLER.

UIT HET HOOGDUITSCH VERTAALD.

EERSTE DEEL.

MET EENE PLAAT.

Te AMSTERDAM, bij
G. PORTIELJE.
1822.

ber dat hij het recht ter vertaling heeft overgenomen van Goteling Vinnis. De derde advertentie in de *Amsterdamsche courant* laat wat langer op zich wachten, dus het lijkt mij aannemelijk dat eind november/begin december nog overleg heeft plaats gehad tussen Ten Brink en De Vries en Van Kesteren, maar tot overeenstemming heeft dit kennelijk niet geleid, want in de *Amsterdamsche courant* van 4 december laat Van Kesteren opnieuw weten dat hij het vertalingsrecht heeft overgenomen, en dat hij de Nederlandse vertaling 'met allen spoed' zal uitgeven, waaraan hij wat grimmig toevoegt:

> als vermeenende daartoe hetzelfde regt te hebben, als de Boekhandelaren Ten Brink en De Vries, welke hetzelve Werk op denzelfden Dag aan H.H. Burgemeesteren der Stad Amsterdam hebben vertoond.

Het is inderdaad Van Kesteren, die in 1820 *Petrarcha en Laura* op de markt heeft gebracht.[18]

Uittreksels

Het was wel toegestaan 'om in Tijdschriften, door middel van uittreksels en besprekingen, den aard en de waarde van in druk uitkomend Letter- en Kunstwerk aan het publiek te doen kennen' (in de woorden van de wet van 1817). Zo heeft Van Kesteren in zijn *Keur van nuttige en aangename mengelingen* voor 1820 uittreksels gegeven uit de *Voyage dans le Levant, en 1817 et 1818*, uit 1819, van L.N.P.A. de Forbin. In de aflevering waarin hij het tweede uittreksel laat verschijnen, schrijft hij in een aantekening:

> Wij hebben met innig vermaak gelezen, dat de Wed. Loosjes, te Haarlem, van dit allezins belangrijke werk eene vertaling heeft aangekondigd, en zien dezelve met levendig verlangen te gemoet.

Wellicht is de Wed. Loosjes door het eerste uittreksel in de *Keur van nuttige en aangename mengelingen* op het idee gebracht het werk in zijn geheel te gaan vertalen. Hoe dan ook, zij heeft in september 1820 vertoond en geadverteerd, en het werk is in 1821 onder de titel *Reis naar de Levant, gedaan in de jaren 1817 en 1818* verschenen.

In dit geval was de volgorde dus: gedeeltelijke publikatie door de ene uitgever in een tijdschrift, zonder dat er een claim werd gelegd, gevolgd door het claimen van het kopijrecht en de publikatie in boekvorm door een andere uitgever. Maar het is ook voorgekomen dat de ene uitgever eerst het kopijrecht voor een te vertalen werk liet vastleggen, terwijl een andere daarna een uittreksel uit hetzelfde werk in een tijdschrift liet verschijnen.

In mei 1820, vervolgens in oktober 1820, en opnieuw in maart 1821

kondigde Steenbergen van Goor ter vertaling aan *Anastasius, or Memoirs of a Greek*, door Thomas Hope (1819). In juli 1821 vertoonde hij bovendien nog *Anastase, ou Mémoires d'un Grec* en *Anastasius, Reiseabentheuer eines Griechen.* Hij heeft op deze wijze dus duidelijk willen maken dat hij bezig was met de vertaling, en dat hij wilde voorkomen dat een andere uitgever, door uit te gaan van een Franse of Duitse vertaling, hetzelfde werk op de markt zou brengen. Steenbergen van Goor heeft het werk inderdaad in 1821-1822 uitgegeven onder de titel *Anastasius, of Lotgevallen en reizen van een' Griek op het einde der 18de eeuw.* Ondertussen had Van Kesteren in zijn *Keur van nuttige en aangename mengelingen* voor 1821 het hoofdstuk 'Het slavenhuis te Konstantinopel' uit *Anastase, ou Memoires d'un Grec* gepubliceerd, en in een aantekening voegt hij daaraan toe:

> De boekhandelaar Steenbergen van Goor, te Leeuwarden, die dit werk ter vertaling heeft aangekondigd, zal het ons niet ten kwade duiden, dat wij dit uittreksel, als een proefje van hetgeen men in hetzelve vinden zal, onzen lezers aanbieden. Hij late ons niet lang wachten [. . .].

Het is wel mogelijk dat Van Kesteren hier ook het signaal aan Steenbergen van Goor heeft willen geven: schiet een beetje op, anders ben ik je nog voor!

Privilege Amsterdamse Stadsschouwburg

Bij vertaalde toneelstukken doet zich nog de complicatie voor, dat soms daarvan het privilege bij de Amsterdamse Stadsschouwburg berustte. Hiervan is bijvoorbeeld sprake in het volgende geval.

In 1799 verscheen het toneelstuk *Le juge bienfaisant* van A.M.J. de Chastenet de Puységur. De eerste vertaling hiervan kwam onder de titel *De weldadige rechter* in 1800 uit bij Hendrik van Kesteren te Amsterdam, en was van de hand van C.A. van Ray. De volgende Nederlandse uitgave zag in 1801, met 'Privilegie', het licht bij Abraham Mars te Amsterdam en had als titel *De rechtvaardige en menschlievende rechter.* Het stuk is vertaald 'door een' der vertalers van Den jongen Richelieu', en dat is blijkens de ondertekening van het voorbericht Samuel Iperuszn. Wiselius.[19] Hij schrijft in zijn voorbericht, gedateerd 13 november 1800, dat hij op verzoek van de directie van de Stadsschouwburg zijn vertaling heeft gemaakt, en dat hem op 10 november de editie van Van Ray onder ogen kwam. Na enige aarzeling heeft hij nog op dezelfde dag zijn werk aan de directie toegezonden, de beslissing over de vertaling aan haar overlatend. Het voorbericht gaat dan als volgt verder:

> *Commissarissen van den Schouwburg* hebben op grond van een recht, dat eenmaal wel en wettig verkregen, niet verjaard, nimmer vernietigd is geworden en, door geene, van elders komende, vertalingen

van tooneelstukken, kan worden verkort, begrepen, dit, voor den Schouwburg opzetlyk vervaardigd, werk, ten voordeele van het fonds des gestichts, hunner zorge aanbetrouwd, te moeten ter drukpersse geven, ongeächt de bereids in het licht verschenen bovengedachte vertaling.

De commissarissen beroepen zich hier dus op een eenmaal verkregen privilege toneelstukken uit te mogen geven, waarvan de winst ten goede komt aan een liefdadige instelling.

Zoals hierboven al vermeld, is Tollens de vertaler van Ducis' toneelstuk *Abufar*, dat in 1802 onder de titel *Abufar, of Het Arabiesch huisgezin* verscheen. Een tweede Nederlandse versie hiervan, door Barent Comman, verscheen in 1803 bij Abraham Mars, met 'Privilegie', onder de titel *Abufar, of De Arabische woestyn-bewooners.*[20]

Aan het stuk gaat vooraf de 'Copye van de privilegie', en daarin laat het Departementaal bestuur van Holland weten dat de regenten van de Schouwburg op 1 november 1787 voor vijftien jaar prolongatie hebben verkregen van het 'Octroy' om werken, die 'ten dienste van het Tooneel' zijn of zullen worden vervaardigd, 'alleen te mogen drukken, doen drukken, uitgeeven en verkoopen'. De commissarissen van de Stadsschouwburg hebben nu weer om een verlenging van vijftien jaar verzocht, en het Departementaal bestuur heeft met dat verzoek ingestemd. Het nadrukken van door de schouwburg uitgegeven werken wordt verboden, alsmede het invoeren van elders nagedrukte werken, op straffe van confiscatie van de nagedrukte boeken en een boete van drieduizend gulden. De commissarissen moeten het octrooi volledig aan de door hen uitgegeven werken laten voorafgaan. Bovendien moeten ze binnen zes weken na verschijnen een exemplaar inleveren bij de bibliotheek van de Universiteit van Leiden, en dat moet opnieuw gebeuren bij iedere gewijzigde herdruk of bij verandering van formaat. Het besluit is gedateerd 9 november 1802, en op 9 juni 1803 hebben de commissarissen het privilegerecht voor *Abufar, of De Arabische woestyn-bewooners* vergund aan Abraham Mars.

De privileges van 1802, 1787 en eerder van de Schouwburg te Amsterdam[21] kunnen alleen betrekking hebben op drukken van op die Schouwburg gespeelde toneelstukken. Iedereen is daarnaast dus gerechtigd andere toneelstukken te schrijven of te vertalen, respectievelijk elders te laten spelen, en te laten drukken. Er doet zich echter een probleem voor vanaf de tijd dat er officiële regelgeving bestond ten aanzien van vertaalde werken.

Volgens het decreet van 1796 is het toegestaan, zij het met voorkennis van de uitgever van de eerste vertaling, een andere en betere versie uit te geven. In de wet van 1803 is het echter verboden binnen drie jaar na de eerste een andere vertaling publiek te maken. Een ander probleem is dat in het decreet van 1796 regels zijn opgenomen ten aanzien van het adverteren van het uitgeven van vertaalde werken, waarbij is bepaald dat de uitgever binnen drie maanden moet aantonen dat hij het geadverteerde werk bezit,

A B U F A R,

OF DE

ARABISCHE

WOESTYN-BEWOONERS;

TOONEELSPEL.

VRY GEVOLGD NAAR HET FRANSCH

VAN DEN HEER

D U C I S,

DOOR

Mr. BARENT COMMAN.

Te AMSTELDAM, by

ABRAHAM MARS. 1803.

Met Privilegie.

en metterdaad bezig is het uit te geven, terwijl in het privilege van 1802 voor de commissarissen van de Schouwburg niets gezegd wordt over adverteren en wat dies meer zij. Ook in de wet van 1803 zijn regels opgenomen over het vertonen en adverteren van uit te geven vertaalde werken, en is bepaald dat de uitgever zes maanden na de vertoning zes afgedrukte vellen moet laten zien. De complete bewijsexemplaren moeten worden ingeleverd bij het gemeentebestuur en bij de Nationale Bibliotheek. Het is dus duidelijk dat de bepalingen van het privilege van 1802 op gespannen voet staan met het decreet van 1796 en strijdig zijn met de wet van 1803. Als we uitgaan van de datum van het privilege zelf, 9 november 1802, is de vertaling van *Abufar* die in 1803 bij Mars met privilege uitkwam, nog toegestaan, maar als we uitgaan van de datum waarop het privilege-recht aan Mars is verstrekt, 9 juni 1803, doet zich al strijdigheid voor met de wet van 3 juni 1803. Het is echter op zichzelf al merkwaardig dat het privilege van de Schouwburg in 1802 nog is verlengd, want al in 1795 was een verzoek van Johannes Allart om privilege te krijgen op de *Romeinsche geschiedenissen* (1793-1810) van Martinus Stuart geweigerd als 'strydig te zyn met den Regten van den Mensch en den Burger'.[22]

Wel ter vertaling aangekondigd, niet uitgegeven

De *Naamlijst van boeken die ter vertaling zijn aangekondigd* kan, ook als voorgenomen plannen niet zijn gerealiseerd, een indicatie geven dat er belangstelling voor een bepaalde auteur begon te ontstaan.[23] De eerste roman van Walter Scott, *Waverley*, is in 1814 anoniem in Engeland verschenen, maar de vertaling daarvan, *Waverley, of Zestig jaar geleden*, is pas in 1824 bij G.J.A. Beyerinck uitgegeven op naam van Scott, ofschoon deze formeel pas in 1827 onder zijn eigen naam is gaan publiceren. In 1823 verscheen bij Steenbergen van Goor op naam van Walter Scott de roman *Valerius*, die in feite is geschreven door John Gibson Lockhart. Vanaf 1824 zijn, steeds met vermelding van de auteursnaam, naast *Waverley* vertalingen van andere authentieke werken van Scott verschenen.

Toch zijn er alleen al in 1819 en 1820 vier romans van Scott ter vertaling aangekondigd. In juni 1819 kondigde Steenbergen van Goor aan dat hij *Rob Roy*, by the author of Waverley, ging vertalen. Tot uitgave van dit in 1818 verschenen werk is het pas in 1826 gekomen, toen W. van Boekeren te Groningen het onder de titel *Robbert Roodhaar* liet verschijnen.[24] Kennelijk heeft Steenbergen van Goor zijn vertaling naderhand aan Van Boekeren verkocht. In augustus 1820 vertoonde H. Timmer te Amsterdam *Die Braut*, nach Walter Scott, von W.A. Lindau. *The bride of Lammermoor* is in 1819 verschenen, de Duitse vertaling daarvan kwam al in 1820 uit, maar de Nederlandse editie is pas in 1826 bij Van Boekeren uitgegeven onder de titel *De bruid van Lammermoor*, vertaald door Gerard Outhuys.[25] Ook in augustus 1820 vertoonden Mensing en Van Westreenen te Rotterdam *Der schwarze Zwerg*, nach dem englischen bearbeitet von W.A. Lindau. De Neder-

landse vertaling van *The black dwarf* (1816) verscheen in 1824 bij Wybe Wouters te Groningen onder de titel *De zwarte dwerg* in de vertaling van H. Riedel.[26] In oktober 1820 vertoonden Arbon en Krap *The abbott*, by the author of Waverley, London 1820. Dit werk is pas in 1834 op naam van Scott onder de titel *De abt* te Nijmegen bij J.F. Thieme verschenen.[27]

Bibliografische identificatie

Van sommige, vooral anonieme werken is wel bekend dat ze zijn vertaald, maar is de oorspronkelijke titel moeilijk terug te vinden. Daarbij kan de *Naamlijst van boeken die ter vertaling zijn aangekondigd* soms een handje helpen. In juni 1820 en opnieuw in april 1821 kondigt J. Immerzeel Jr., in die tijd gevestigd te Rotterdam, de vertaling aan van de *Vies des hommes célèbres de toutes les nations*. Bij identificatie van deze titel blijkt dat het werk, hoewel niet onder die naam verschenen, is geschreven door Pierre Blanchard,[28] en het is in het Nederlands in 1822-1823 (anoniem) uitgegeven onder de titel *Korte levensbeschrijving van vermaarde mannen, uit alle tijdvakken*, uit het Fransch naar de derde uitgave. De Amsterdamse uitgever J.F.G. Gampert kondigde in augustus 1820, van August Gebauer aan *Stunden der Einsamkeit, für Frohe und Traurende*, even later gevolgd door Mensing en Van Westreenen, maar het was Gampert die in 1821 uitgaf: *Uren der eenzaamheid, tot opwekking in eenzame oogenblikken*. Alleen bij lezing van de Voorrede blijkt, dat het boek een (gedeeltelijke) vertaling van het oorspronkelijk Duitse werk is, en nergens staat wie de auteur ervan is.

Ook komt het voor dat met behulp van de *Naamlijst* kan worden vastgesteld dat boeken, die zich niet als vertaling presenteren, dat wel blijken te zijn. In april 1820 kondigden Mensing en Van Westreenen de vertaling aan van *Vasco und Isabella, oder Der Gross-Inquisitor*. Dit werk van de Verfasser des Dedo von Adlerstein (dat is Heinrich August Müller)[29] is inderdaad in het Nederlands verschenen onder de titel *Vasco en Isabella, of De grootinquisiteur*, maar tot dusverre was niet bekend dat het hier om een vertaling uit het Duits gaat, en uiteraard was evenmin de auteur ervan bekend. En in maart 1820 vertoonden de Erven F. Bohn te Haarlem: *Blumenknopfen in einer Reihe angenehmer und lehrreicher Erzählungen für folgsame Kinder* (1819). Tot een vertaling is het toen niet gekomen, maar in 1825 gaf de Rotterdamse uitgever W. Linder dit kinderboek uit onder de titel: *Bloemenknoppen in eene rij van aangename en leerzame verhalen voor gehoorzame kinderen*, zonder dat de Duitse origine blijkt.

Nageschreven

In januari 1819 kondigt H.C.A. Thieme te Zutphen de vertaling aan van *Beautés de l'histoire d'Amérique, d'après les plus célèbres voyageurs et géographes qui ont écrit sur cette partie du monde*.[30] Dit werk in twee delen, verschenen in 1816 te Parijs, telt bijna 700 pagina's. In [1822] kwam bij dezelfde Thieme

uit: *Bijzonderheden uit de geschiedenis van Amerika, na de ontdekking van Columbus.* Hiervan is, voor zover bekend, geen exemplaar overgeleverd, maar van de nieuwe uitgave uit 1832 bij D.J. Haspels te Nijmegen, is wel een exemplaar bewaard; dat telt slechts 116 pagina's, maar het is wel een (sterk verkorte) vertaling van de bovengenoemde Franse titel. De inleidende ruim honderd pagina's slaat de bewerker over, maar dan begint hij te vertalen, hier en daar wat details weglatend.[31]

Een vergelijkbaar geval heeft zich voorgedaan bij de uitgave van een biografie van William Penn. In april 1819 kondigden J.C. Sepp en zoon de vertaling aan van Thomas Clarksons *Memoirs of the private and public life of William Penn.* In 1820 en 1825 verschijnt bij dezelfde uitgever het tweedelige werk: *Het leven, de gevoelens en lotgevallen van William Penn* [. . .], uit echte bronnen verzameld door Herman van Lil. Bij die 'echte bronnen' moet vooral gedacht worden aan het werk van Clarkson.[32]

Omdat Sepp de oorspronkelijke titel zelf heeft vertoond en geadverteerd, moet hij wel op de hoogte zijn geweest van de werkwijze van Van Lil, maar het is ook voorgekomen dat een auteur ook zijn uitgever wist te misleiden. Zo heeft Kruseman[33] aantekeningen onder ogen gehad van P.F. Bohn:

> Bij de vermelding van een zijner uitgaven schrijft hij [Bohn]: 'Bij nader inzien een prul. Voor 3/4 nageschreven uit....!' Bij een ander: 'Knoeiwerk, zamengeflanst uit wie weet welke bronnen!'

Periodieken

Het kwam voor dat uitgevers (opeenvolgende jaargangen van) periodieken vertoonden, waarvan zij de inhoud (ten dele) in vertaling in hun eigen periodieken, in verhalenbundels of als zelfstandige publikatie lieten verschijnen. Ook al omdat het niet altijd mogelijk is erachter te komen wat de inhoud is van het ter vertaling aangekondigde periodieke werk, is het soms moeilijk vast te stellen welke van de vertoonde werken al of niet zijn vertaald. Zo annonceerde J. Immerzeel Jr. in juli 1819 volgens de *Naamlijst* van vertalingen het *Litterarisches Wochenblatt,* 4. Bd, nr. 1. Uit een advertentie in de *Amsterdamsche courant* van 28 juni 1819 blijkt dat hij dit en de volgende nummers van het *Wochenblatt* wil gebruiken om een biografie van August von Kotzebue uit te geven, die inderdaad in 1819 onder de titel *Levensschets van August von Kotzebue* [. . .] bij hem is verschenen.

Ook zijn er complicaties bij twee verhalenbundels van Heinrich Clauren: *Jella, het Kroaten meisje, gevolgd van: De liefde is het hoogste goed des levens, en Elsi van Solothorn,* in 1821 uitgegeven bij Ten Brink & De Vries, en bij: *Des vaders zonde, der moeder vloek. Jella, het Kroatenkind. Hartstogt en liefde,* in 1821 uitgegeven bij J.C. van Kesteren. Bij het verhaal met de bijna gelijkluidende titel gaat het om een vertaling van *Jella, das Kroatenkind,* opgenomen in de almanak *Vergissmeinnicht,* ein Taschenbuch für 1820, uitgegeven door Heinrich Clauren. Deze almanak is op 26 oktober 1819 door Ten Brink en De

BIJZONDERHEDEN

UIT DE

GESCHIEDENIS

VAN

AMERIKA,

NA DE ONTDEKKING

VAN

COLUMBUS.

Nieuwe uitgave.

TE NIJMEGEN,
BIJ D. J. HASPELS.
1832.

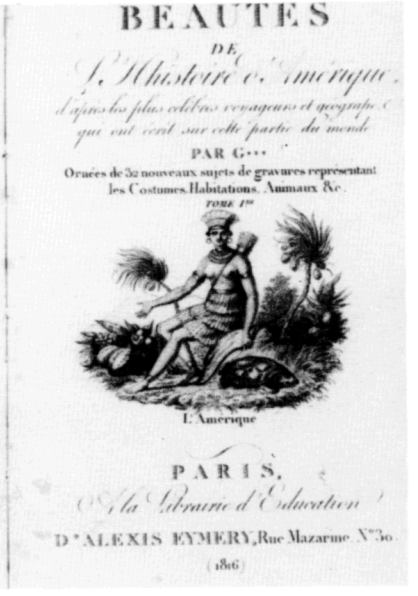

Vries vertoond, en zij hebben in de *Amsterdamsche courant* van 29 oktober en in de *Staatscourant* van 29 en 30 oktober en 5 november 1819 geadverteerd. Uit het Amsterdamse register van vertoonde werken blijkt bovendien dat zij op 10 maart 1820 zes afgedrukte vellen hebben laten zien. Hieruit zou afgeleid kunnen worden, dat Van Kesteren, die, voor zover ik weet niet het recht op de *Vergissmeinnicht* voor 1820 heeft geclaimd, in strijd met de vigerende regels heeft gehandeld. Aangezien beide vertalingen van *Jella* pas zijn verschenen in 1821, dus na de uitspraak van het Hooggerechtshof ten gunste van Van Kesteren inzake het geschil tussen hem en Delachaux over de vertaling van Lodewijk Napoleons *Documens historiques*, is het echter mogelijk dat Van Kesteren duidelijk heeft willen maken, dat wie een boek het eerst in het kader van het wettelijk depot liet registreren, het kopijrecht bezat.[34] De bij Van Kesteren verschenen verhalenbundel is op 2 juli 1821 in de *Staatscourant* in de lijst van binnengekomen boeken opgenomen, die van Ten Brink en De Vries op 30 juli 1821.

Kotzebue, Almanach dramatischer Spiele

Zoals bijvoorbeeld blijkt uit het aan het begin gegeven citaat van Tollens, was August von Kotzebue al tijdens zijn leven een omstreden toneelschrijver. Dat neemt niet weg dat zijn werk veel is vertaald en gespeeld.

Van 1803 tot 1820 heeft Kotzebue veel toneelstukken in zijn *Almanach dramatischer Spiele* uitgegeven. De nieuw verschenen delen daarvan zijn ongetwijfeld telkenjare door één of meer uitgevers vertoond. In 1818 (en daarna) hebben J.C. van Kesteren en J. Sacré te Aalst bovendien nog eens het vertaalrecht geclaimd voor alle tot dan toe verschenen jaargangen. Bij wijze van voorbeeld heb ik onderzocht welke in de *Almanach* verschenen toneelstukken zijn vertaald. In de meeste van de achttien jaargangen zijn zes teksten opgenomen, maar soms minder; het totaal aantal teksten is 99. Daarvan zijn er, voor zover ik weet, 33 (33,3%) niet vertaald; 38[35] (38,4%) zijn in het jaar van verschijnen[36] of het jaar daarop in het Nederlands overgebracht; 16 (16,2%) zijn er in de periode tot en met vijf jaar na verschijnen vertaald, en 12 (12,1%) zijn er langer dan vijf jaar na publikatie, maar niet later dan [1828] in het Nederlands uitgegeven. Een groot aantal stukken is dus onmiddellijk na verschijning op de markt gebracht, hetzij als afzonderlijke publikatie, hetzij in vervolgwerken als *Thalia en Melpomene*; na een paar jaar wordt het terrein nog eens afgegraasd, bijvoorbeeld in A. Fokke Simonsz' *Kamerspelen* (1808), waarna met name de Vlaamse uitgever J. Sacré nog een laatste graantje probeerde mee te pikken. Uit de omstandigheid dat één derde van de in de *Almanach* opgenomen teksten uiteindelijk onvertaald is gebleven, kan echter ook afgeleid worden, dat men niet àlles van Kotzebue het Nederlandse publiek wilde voorschotelen.

Bilderdijk was anderhalf jaar, toen hij Frans leerde, en heeft zichzelf vervolgens Latijn, Grieks, Italiaans, Duits en Engels geleerd.[37] Onbelem-

merd door taalgrenzen kon hij dus van de wereldliteratuur kennis nemen. Dit gold echter niet voor zijn schoonzuster, mevrouw Elter, een intelligente en geestige vrouw, die zelf ook gedichten heeft gepubliceerd, maar die 'het fransch niet volkomen' verstond, en het Duits en Engels vermoedelijk nog minder. Zij was voor een groot deel afhankelijk van wat Nederlandse uitgevers in vertaling op de markt wilden brengen, en dus van de regelgeving met betrekking tot het publiceren van vertalingen rondom 1800, en van de manier waarop uitgevers die regels hanteerden.

Tenzij anders vermeld, foto's UB Amsterdam.

Noten

1 *Mr. W. Bilderdijk's briefwisseling 1795-1797*, uitg. door J. Bosch [et al.] (2 dl., Utrecht, HES 1988) dl. 1, 74, 79; dl. 2, 530, 532.

2 M. Buisman J.Fzn., *Populaire prozaschrijvers van 1600 tot 1815* (Amsterdam, B.M. Israel [1960]), nr. 2002.

3 Volgens de commentatoren van de Bilderdijk-brieven, dl. 2, 530, verschenen er tussen 1761 en 1800 72 drukken. Zie ook Jean Sénelier, *Bibliographie générale des oeuvres de J.-J. Rousseau* (Paris, Presses Universitaires de France 1950). Het is ook tijdgenoten al opgevallen dat Rousseaus werken zo weinig en zo laat in het Nederlands zijn vertaald, zie Walter Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland* (Gent, Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde 1963) 51-53, 63-65.

4 Adèle Nieuweboer, 'De populariteit van het vertaalde verhalend proza in 18e-eeuws Nederland en de rol van de boekhandel bij de praktijk van het vertalen', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw*, nr. 53-54 (1982) 125.

5 Aanvankelijk had ik ook geciteerd uit C.F. Haug, *Brieven uit Amsterdam over het nationaal tooneel en de Nederlandsche letterkunde* (Amsteldam, L.A.C. Hesse 1805) 41, 43-45, 105, en uit *Tooneelkundige brieven, geschreven in het najaar 1808*, ten vervolge op de brieven uit Amsteldam, over het nationaal tooneel en de Nederlandsche letterkunde, van C.F. Haug, niet vertaald (Amsteldam, L.A.C. Hesse 1808) 22-31, maar aangezien deze werken ook zijn gebruikt in het inmiddels verschenen proefschrift van L.G. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen*, Nederlandse vertaalreflectie (1750-1820) in een Westeuropees kader (Amsterdam etc., Rodopi 1992) 52-53, 57 volsta ik hier kortheidshalve met een verwijzing.

6 *Brieven van John Bowring, geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen*, voorafgegaan door Iets over de Friesche letterkunde, en gevolgd door Iets over de Hollandsche taal en letterkunde, van den zelfden, uit het Engelsch (Leeuwarden, G.T.N. Suringar 1830) 246. Bowring vermeldt in dit verband ook cijfers over oplagen.

7 Tevens aangehaald bij L.G. Korpel, *Over het nut en de wijze der vertalingen* 52. Ook in het voorbericht van zijn *Lukretia, of De verlossing van Rome* (1805) heeft Tollens uiteengezet, 'hoe het hem hinderde, dat bekwame poëten hun tijd en aanleg herhaaldelijk verspilden aan het vertalen, en nog wel van slechtere stukken dan zijzelf zouden hebben geschreven', zie G.W. Huygens, *Hendrik Tollens, de dichter van de burgerij* (Rotterdam [etc.], Nijgh & Van Ditmar 1972) 93.

8 Zie Th. Wink, *Van privilegie tot wet*: de ontwikkeling van het recht van kopy en eigendom in den boekhandel in de jaren 1795-1803 (Assen, Van Gorcum & comp. 1942).

9 Zie *Verzameling van wetten, keizerlijke decreten [. . .], betrekkelijk de drukkerijen en den boekhandel = Collection des lois, décrets impériaux [. . .]*, ed. G. van Lennep (Amsterdam en Den Haag, Gebroeders Van Cleef 1812).

10 Deze regels golden niet voor vertalingen van de werken van klassieke (Griekse en Romeinse) auteurs.

11 A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880* (2 dl.; Amsterdam, P.N. van Kampen & Zoon 1886-87) dl. 1, 101-110.

12 *Het letterkundig eigendomsregt in Nederland* (2 dl.; 's Gravenhage, Gebroeders Belinfante 1865-67) dl. 2, 156-162. Zie hierover ook mijn artikelen 'Uit de werkplaats van het project Brinkman 1810-1832 II', *De negentiende eeuw* 15 (1991) 37-42, en, uitvoeriger, 'Ter vertaling aangekondigd', *De boekenwereld* 9 (1992-93) 177-192.

13 Van de titels uit de jaargangen 1819 en 1820 van deze *Naamlijst* heb ik proberen vast te stellen welke wel, en welke niet zijn vertaald, tot welk genre de vertaalde titels behoren, en of de oorspronkelijke werken kort na verschijning zijn vertaald. Tevens moet blijken welke uitgevers er vooral actief waren op de markt van het vertaalde boek. Ik hoop daarmee een bijdrage te leveren aan het onderzoek 'het Nederlandse literaire leven in die tijd te zien in het kader van het Europese', zie W. Drop, 'De oudste Nederlandse

vertalingen van Scott's romans', *De nieuwe taalgids* 52 (1959) 213.

14 Bij de bewerking is echter niet altijd de grootst mogelijke nauwkeurigheid in acht genomen. Op 23 januari 1819 vertoont J.C. van Kesteren *Maria Clement, die Glocke um Mitternacht* (1800) van Christian Heinrich Spiess, en hij adverteert in de *Amsterdamsche courant* van 27 januari 1819, en vervolgens in de *Staatscourant* van 1 februari 1819. Deze titel is echter niet in de *Naamlijst* van te vertalen werken opgenomen, mogelijk omdat Van Kesteren een aantal titels van Spiess tegelijk annonceerde. Het boek is inderdaad bij hem in 1819 onder de titel *Het spook, of De klok om middernacht* met nog twee andere verhalen verschenen. Vgl. Buisman, nr. 2178.

15 Marja Keyser, 'De Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels', *De negentiende eeuw* 11 (1987) 12; Sv.E. Veldhuijzen, 'Nogmaals: Uit de werkplaats van het project Brinkman 1801-1832', *De negentiende eeuw* 13 (1989) 107-112.

16 Het komt echter ook voor dat de verbastering van een titel aan de *Naamlijst* van te vertalen werken moet worden toegeschreven. J.C. van Kesteren vertoonde in oktober 1820 een *Reise durch die Vereinigten Staaten von Nord-Amerika in den Jahren 1818 und 1819*, waarvan de auteur volgens de *Naamlijst* J. Valzecke heette. Omdat de auteursnaam verkeerd is weergegeven, meende ik dat Van Kesteren het boek zelf niet vertoond kon hebben, maar bij raadpleging van het Amsterdamse register blijkt de auteursnaam daar wel correct vermeld te zijn: J. Val[entin] Hecke.

17 In de *Naamlijst van boeken, die ter vertaling zijn aangekondigd* wordt de editie van Blussé en Van Braam in april 1821 onder de I. (*Lettres sur la Palestine*) aangekondigd, terwijl de editie van Portielje in december 1821 onder de J (Joliffe, *Reise in Palestina*) staat vermeld. Mogelijk was men er niet van op de hoogte dat twee vertalingen van hetzelfde werk op stapel stonden.

18 Van Kesteren had dus wel meer geld in de onderneming geïnvesteerd dan Ten Brink en De Vries, omdat hij het kopijrecht van Goteling Vinnis had gekocht. Zie over de prijzen die voor de overname van het kopijrecht werden betaald, mijn artikel 'Ter vertaling aangekondigd'. Over het honorarium voor vertalers heeft Tielman Olivier Schilperoort in zijn anoniem verschenen werk *De Nederlandsche drukpers* (Brussel, Brest van Kempen 1828) 136 gezegd dat er 'vertalers in menigte [zijn die], tegen drie à vier guldens per vel druks!' werken. Vgl. over het vertaalhonorarium van Wolff en Deken: J.J. Kloek, 'De historie van de juffrouwen Betje Wolff en Aagje Deken, in brieven', *De nieuwe taalgids* 83 (1990) 61-62.

19 Wiselius was in 1798 benoemd tot commissaris van de Stadsschouwburg te Amsterdam, maar in 1800 was hij dat kennelijk niet meer, zie J.A. Worp, *Geschiedenis van den Amsterdamschen Schouwburg 1496-1772*, uitgegeven met aanvulling tot 1872 door J.F.M. Sterck (Amsterdam, S.L. van Looy 1920) 227.

20 Tweede druk 1804. Het is de vertaling van Comman die vanaf 1804 vaak is gespeeld, zie G.W. Huygens, *Hendrik Tollens* 88.

21 Er zijn tenminste vier gedrukte lijsten van toneelstukken, die onder het privilege van de Stadsschouwburg vielen: *Lijst der tooneelspelen, behoorende onder de privilegie van den Amsterdamschen Schouwburg* (Amsteldam, David Ruaris 1730) (Bibliotheek van de Vereeniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels); *Naam-rol der tooneelspelen, behoorende onder de privilegie van den Amsterdamschen schouwburg* [. . .] (Amsteldam, Iz. Duim 1742) (Universiteitsbibliotheek Amsterdam); *Naam-rol* [. . .] (Amsteldam, Iz. Duim 1754) (UBA); *Naamrol der tooneelspellen, behoorende onder de privilegie van den Amsterdamschen schouwburg* [. . .] (Amsterdam, Jan Helders 1782) (Bibl. Ver.). Zie voor de prolongatie van het octroy in 1772 en 1787: Ben Albach, 'De Amsterdamse geschreven bronnen van de Nederlandse toneelgeschiedenis', *Scenarium* 1 (1977) 103. Zie over boekverkopersprivileges: P.G. Hoftijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges in de achttiende eeuw', *Documentatieblad werkgroep achttiende eeuw* 22 (1990) 159-179.

22 Th. Wink, *Van privilegie tot wet* 6, zie ook 27. Artikel 1 van het decreet van 1796 luidt nota bene: 'Dat van nu voortaan geene Privilegien of Octroyen tot het drukken, en uitgeeven van eenige Boeken of Stukken zullen worden verleend, als strydende tegen de thans

aangenomen grondbeginzelen, volgens welke ieder Ingezeeten een aanspraak heeft op de beveiliging van zynen rechtmatigen eigendom.' Artikel 1 van de wet van 1803 bevat een soortgelijke tekst. Uit de tekst van de wet van 1803 blijkt niet dat al verstrekte privileges ongeldig worden verklaard, en het privilege van de Schouwburg kan dus formeel tot 1817 zijn blijven bestaan.

23 Naast de ter vertaling aangekondigde titels van Walter Scott had ik als voorbeeld van een wel voorgenomen maar niet gerealiseerde vertaling, de *Kinder- und Haus-Märchen* van Jacob en Wilhelm Grimm willen noemen (1e dr. 1812-1815, 2e verm. en verb. dr. 1819). De Wed. G.A. Diederichs en zoon hebben dit werk in 1820 ter vertaling aangekondigd, en ik heb aanvankelijk gedacht dat de vertaling niet is verschenen. Zij is bij de genoemde uitgever te Amsterdam in 1820 echter wel degelijk gepubliceerd onder de titel *Sprookjes-boek voor kinderen, uit de nalatenschap van Moeder de Gans*, bijeenverzameld en uitgegeven door de Gebroeders Grimm, naar het Hoogduitsch. Zie hierover René van de Zijpe, 'Die erste niederländische Uebersetzung Grimmscher Märchen von 1820', in *Brüder Grimm Gedenken* 2, hrsg. von Ludwig Deneke (Marburg, N.G. Elwert 1975) 168-182.

24 In de vertaling van G.v.S. = S[teenbergen] v[an] G[oor], zie Polly den Tenter, 'Scottomanie in Nederland: de Nederlandse vertalingen van Walter Scott's romans tussen 1824 en 1834' in *De negentiende eeuw* 8 (1984) 14. Zie over de vertaling van de *Valerius* van pseudo-Scott: W. Drop, 'De oudste Nederlandse vertalingen van Scott's romans', *De nieuwe taalgids* 52 (1959) 213-217.

25 Zie Polly den Tenter, 'Scottomanie in Nederland' 14.

26 Zie W.R.H. Koops, 'Dr. H. Riedel, een negentiende-eeuwse Groningse boekenverzamelaar', in *Boeken verzamelen*, opstellen aangeboden aan mr. J.R. de Groot [. . .] (Leiden, Bibliotheek der Rijksuniversiteit 1983) 207.

27 Dat Walter Scotts werken niet allemaal een onmiddellijk aanslaand succes hadden, blijkt onder meer hieruit dat het recht van eigendom van *Guy Mannering, of De sterrewigchelaar*, in 1824-1825 bij Wijbe Wouters te Groningen in twee delen verschenen, is overgegaan aan A. van Alphen te Delft; dat *De zeerover*, in 1825 in drie delen bij Steenbergen van Goor verschenen, is overgegaan aan J.C. van Kesteren; dat de *Godsdienstige redevoeringen*, in 1828 bij L. Vermeer te Delft verschenen, zijn overgegaan aan W. van Boekeren, en dat de *Valerius* van pseudo-Scott (1823) is overgegaan aan J.C. van Kesteren. Zie *Alphabetische naamlijst van fonds-artikelen*, voorkomende in het Naamregister van Nederlandsche boeken, alsmede in de Alphabetische naamlijst van boeken, achtervolgens uitgegeven bij R. Arrenberg en de Gebroeders Van Cleef, en waarvan het regt van eigendom aan anderen is overgegaan ('s-Gravenhage, Amsterdam, Gebroeders Van Cleef 1839) 97. In de Bibliotheek van de Vereeniging worden hiervan twee doorschoten exemplaren bewaard, met handgeschreven toevoegingen.

28 *Catalogue général des livres imprimés de la Bibliothèque Nationale*, dl. 3 (Paris, Paul Catin 1925) kol. 1073.

29 Michael Holzmann und Hanns Bohatta, *Deutsches Anonymen-Lexikon*, aus den Quellen bearbeitet, dl. VII (Weimar, Gesellschaft der Bibliophilen 1928) 450.

30 Par G***, achter wie zich P.F.F.J. Giraud moet verschuilen, zie *The National Union Catalog*, pre-1956 imprints, dl. 201 (London, Mansell 1972) 184.

31 Dit mag blijken uit de volgende citaten: 'Quelques voyageurs, ou menteurs ou romanesques, nous avaient représenté l'Amérique comme peuplée, en beaucoups d'endroits, par des hommes d'une forme extraordinaire. Dans leurs relations, les hommes nouvellement découverts n'étaient guère que des monstres. Toutes les bizarres imaginations de l'antique poésie se trouvaient réalisées dans leurs peintures; et les titans, les satyres et les syrènes semblaient n'avoir disparu de la terre poétique de leur ancienne patrie, que pour aller perpétuer plus aisément leur race dans les déserts sauvages d'un monde inconnu.
Ce qui est bien certain aujourd'hui, c'est que l'Amérique ne renferme ni pygmées, ni cyclopes; qu'on n'y a point trouvé de peuples de géans, encore moins des hommes sans tête, dont la bouche et les yeux fusses placés à la poitrine. Il existe seulement, vers

l'isthme de Panama, quelques *albinos*; mais personne n'ignore aujourd'hui que les *albinos* ne forment point une race particulière d'hommes, et que ce ne sont que des êtres malheureux, dont quelque cause, purement accidentelle, a fait dégénérer la constitution' (pp. 111-112); vgl.: 'Sommige reizigers hebben ons verhaald, dat verscheidene gewesten van dit werelddeel door een zonderling slag van menschen bewoond worden, zoo als reuzen, menschen zonder hoofden, wier mond en oogen op de borst geplaatst waren, en wat dies meer zij: doch dit alles is gebleken onwaarheid te zijn. Alleenlijk treft men, omstreeks de landengte van *Panama*, eene soort van, voor en op zich zelve ongelukkige, menschelijke wezens aan, die, onder den naam van *Albino's*, bekend zijn' (p. 3).

32 Zoals blijkt uit de volgende citaten (Penn had een boete gekregen omdat hij zich aan de officiële godsdienstoefening had onttrokken): 'But the imposition of this fine had not the desired effect. It neither deterred him nor his associates from their old practices, nor from proceeding even further where they thought themselves justified in so doing. An opportunity for this presented itself soon afterwards; for an order came down to Oxford from Charles the Second, that the surplice should be worn according to the custom of ancient times. It was an unusual sight then at the university. This sight operated differently upon different persons, but so disagreeably upon William Penn, who conceived that the simplicity and spirituality of the Christian religion would be destroyed by the introduction of outward ceremonies and forms, that he could not bear it.' Zie: Thomas Clarkson, *Memoirs of the public and private life of William Penn* (London [etc.], Bradshaw and Blacklock [etc.] 1849) 5. Vgl. 'Die beboeting intusschen miste geheel en al hare bedoeling, daar dezelve noch hem, noch zijne vrienden, bewegen konde, daar terug te treden, vanwaar zij het pligt achteden, stoutmoedig voort te gaan. Daartoe, bood zich ras natuurlijk eene gelegenheid aan, in het koninklijk bevel, hetwelk ook der Oxfordsche Hooge School aangekondigd werd, en dat luidde: "Men moest het koorkleed weder dragen, op den ouderwetschen trant."
Door veeljarig verloop, was nu deze klederdragt een geheel nieuw verschijnsel geworden, hetgeen niet weinig opzien baarde, en waar omtrent Penn ook niet onverschillig wezen konde. Bijzonder ingenomen met het begrip, dat alle nieuwe uiterlijkheid de eenvoudigheid en den geestelijken aard van het Christendom moest bederven, bleef hij, bij alle dringend aanzoek, halstarrig weigeren, dit koorkleed te dragen', zie: *Het leven, de gevoelens en lotgevallen van William Penn, beroemd Kwaker, en stichter van Pennsylvanien*, uit echte bronnen verzameld door Herman van Lil, dl. 1 (Amsterdam, J.C. Sepp en zoon 1820) 8.

33 A.C. Kruseman, *Bouwstoffen*, dl. 2, 603-605.

34 Weliswaar zijn de verhalen uit de bundel van Ten Brink en De Vries alle drie afkomstig uit de almanak *Vergissmeinnicht* voor 1820 (behalve *Jella* ook *Des Lebens Höchstes ist die Liebe* en *Elsi von Solothurn*), maar de verhalen uit de bundel van Van Kesteren zijn, behalve uit *Vergissmeinnicht* voor 1820 (*Jella*), daarnaast afkomstig uit *Vergissmeinnicht* voor 1821 (*Des Vaters Sünde, der Mutter Fluch* en *Leidenschaft und Liebe*). Van Kesteren heeft van Clauren onder meer ook nog uitgegeven de verhalenbundel *Vergeet mij niet!*, met verhalen uit diverse bronnen. Vgl. Karl Goedeke, *Grundrisz zur Geschichte der deutschen Dichtung*, 2. ganz neu bearb. Aufl., fortgeführt von Edmund Goetze, 10. Bd. (Dresden, L. Ehlermann 1913) 46-58.

35 Van de titel *Die Abendstunde* uit de almanak voor 1809 zijn twee vertalingen *De avondstond* (Leyden, J. van Thoir 1809), en *Het avond-uur* (Amsterdam, J.S. van Esveldt Holtrop 1809) verschenen.

36 Dat stukken die zijn verschenen, bijv. in de *Almanach* voor 1804, al in 1803 zijn vertaald, is te verklaren uit de omstandigheid dat literaire almanakken voor een bepaald jaar al een paar maanden vóór het einde van dat jaar in de handel waren.

37 *Bilderdijk*, een overzicht van zijn leven en een keuze uit zijn werken [door] Martien J.G. de Jong [en] Wim Zaal (Kampen, J.H. Kok 1960), (Boeketreeks 21) 12-14.